

Pieter Bruegel de Jonge
'De prediking van Johannes
de Doper'. Collectie LVR
Landesmuseum, Bonn.

Heimelijk commentaar in 16de-eeuwse kunst

Religieuze voorstellingen met een dubbele laag

Tekst Marloes de Moor

De 16de eeuw was een tijd van godsdienstoorlogen, onderdrukking door de Spanjaarden en opstand in de Nederlanden. Dat is terug te zien in het werk van Pieter Bruegel. Veel schilderijen tonen een bedekte kritiek op het Spaanse religieuze terreurbewind. Zijn zoon Pieter Brueghel, tijdgenoten en navolgers zetten deze werkwijze voort.

Zoals wij een politieke spotprent over Donald Trump of de profeet Mohammed meteen begrijpen, zo hadden in de middeleeuwen sympathisanten van tegendraadse stromingen onmiddellijk in de gaten wat er schuil ging achter een ogenschijnlijk religieus schilderij. De kunstenaar verwerkte daarin vaak verhuld kritisch commentaar op de heersende macht. Kunstschilder Pieter Bruegel de Oude (circa 1526-1569), die als eerste afweek van de beeldtraditie en subtiele terechtwijzingen in zijn schilderijen en tekeningen stopte, was zich er terdege van bewust dat hij dat beter niet te openlijk kon doen. Gedurende zijn leven escaleerden de politieke en religieuze verschillen langzamerhand tot een ijzingwekkende situatie. Hervormers die zich tegen de misstanden in de katholieke kerk verzetten, werden met harde hand bestreden. De Spaanse hertog van Alva en zijn Bloedraad voerden

plakkaten van de Spaanse koning Philips II uit, die het drukken, schrijven, verspreiden en bezitten van ketterse boeken en afbeeldingen verbood. Wie dat toch deed, moest het met de dood bekopen. Het weerhield de opstandige hervormers er niet van om steeds brutaler naar voren te treden. Met hun opruiende hagenpreken trokken ze duizenden bezoekers. Op 10 augustus van het jaar 1566 raasden de beeldenstormers van plaats naar plaats om religieuze kunst en objecten in katholieke kerken in stukken te slaan. De Beeldenstorm vormde het begin van de opstand in de Nederlanden. Pieter Bruegel de Oude maakte de wrede vervolgingen van religieuze en politieke tegenstanders van dichtbij mee. Op zijn sterfbed zou hij zijn vrouw Mayken hebben verzocht om zijn tekeningen met spottende bijschriften te verbranden. Hij was bang dat de vlijmscherpe satire zijn familie in de problemen zou brengen.

De Kruisdraging

In 1569, drie jaar na de Beeldenstorm, overleed Pieter Bruegel de Oude. Hij maakte maar weinig schilderijen. Die werden niet aan een groot publiek getoond, maar waren in bezit van verzamelaars, zoals kardinaal Granvelle. Van zijn imposante paneel *De Kruisdraging*, dat hij in 1564 schilderde, zijn later minstens twintig varianten gemaakt. Zijn

Omgeving van Willem Vrelant 'Miniatuur met de Kruisdraging' (circa 1450-1470). Blad uit een breviarium of getijdenboek. Collectie Bonnefantenmuseum Maastricht, langdurige bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (collectie Alkemade). Foto Peter Cox.
Volgende pagina's: Pieter Brueghel de Jonge 'De Kruisdraging'. Collectie en foto Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig, Kunstmuseum des Landes Niedersachsen.

zoons Pieter II en Jan waren nog klein toen hij stierf, maar gingen later ook schilderen in de traditie van hun vader. Ze maakten veel varianten en kopieën van zijn werk. Dat kreeg daardoor een grotere bekendheid dan het anders zou hebben gehad. 'Jan koos meer zijn eigen richting, maar Pieter II is duidelijk een volgeling van zijn vader. Op zijn versie van *De Kruisdraging* laat hij echter wel zijn eigen inbreng en een eigen manier van schilderen zien,' vertelt Dorien Tamis, gastconservator van het Bonnefantenmuseum in Maastricht. *De Kruisdraging* was vanwege de levendige details en bonte stoet van bijfiguren destijds een populair onderwerp voor schilders. 'Vanaf de late 15de en vroege 16de eeuw komen op zichzelf staande prenten en schilderijen van de kruisdraging steeds vaker voor. Sommige schilders verwerkten in die christelijke voorstelling hun kritiek op de maatschappij.'

Met de halve maan werd 'de Turk' aangeduid

Zo toont Pieter Brueghel II soldaten die Christus naar Golgotha begeleiden en de zwart met gele vlag van de Habsburgers meedragen. De tweekopige adelaar die erop afgebeeld is, staat symbool voor het keizerschap van Karel V, maar bleef ook lang na zijn bewind in gebruik. 'Deze vlag is een teken van het gezag van de overheid. Gedurende de hele 16de eeuw zie je hem als symbool terug. Het kan zijn dat Pieter Brueghel II hem in zijn schilderij verwerkte om de voorstelling eigentijds en beter invoelbaar te maken, maar je zou er ook een verwijt aan de overheid in kunnen zien. De vlag symboliseert de overheid die Christus naar de executie brengt. Zeker zullen we dat nooit weten, omdat de kritiek bedekt bleef. Pieter II zorgde er net als zijn vader bewust voor dat zijn werk op meerdere manieren uit te leggen was.'

Hagenpreken

Nog zo'n heimelijk commentaar op de maatschappij is de halve maan. Willem Vrelant verwerkte in zijn miniatuur van rond 1420 van *De Kruisdraging* gouden halve manen op de torens van Jeruzalem. Islamitische mammelukken zwaaiden daar in die tijd de scepter. Het christelijke Europa vond dat maar niets. 'De halve maan werd gebruikt om "de Turk" aan te duiden,' vertelt Tamis. 'Islamieten waren allemaal Turken in de ogen van de Europeanen. Met deze halve maan uitten zij hun visie. "De Turk" werd immers gezien als de aartsvijand van de christenen.'

Naast *De Kruisdraging* was ook *De Prediking van Johannes de Doper* een geliefd onderwerp voor schilders. Pieter Bruegel De Oude week als eerste nadrukkelijk af van de gebruikelijke wijze waarop

De Prediking van Johannes de Doper werd afgebeeld. Op zijn schilderij speelt de prediking zich af in een bosje, waardoor de voorstelling sterk lijkt op een hagenpreek. Hagenpreken waren bijeenkomsten buiten Antwerpen waar duizenden mensen op af kwamen om naar preken van protestantse predikers te luisteren. Omdat de katholieke gezaghebbers dat verboden, werden ze vaak op verborgen plekken gehouden. Van de *Prediking van Johannes de Doper* van Pieter de Oude zijn tientallen varianten gemaakt, waarvan er minstens twintig door Pieter Brueghel II of zijn werkplaats zijn gemaakt en vier door zijn broer Jan.

Verloren betekenis

Ook tijdgenoten van Pieter Bruegel, zoals Marten van Cleve of Jan van Wechelen, verstopten kritiek in hun werk. Dat deden zij bijvoorbeeld in hun versies van het door Bruegel gemaakte schilderij *Kindermoord van Bethlehem*. 'Hoewel het een gruwelijke voorstelling met dode kinderen betrof, lagen deze schilderijen goed in de markt. De aanvoerder van de soldatenbende die de massale kindermoord in Bethlehem uitvoerde, werd vaak voorgesteld als de hertog van Alva. De onschuldige kinderen werden beschouwd als martelaren, de vijand als kindermoordenaar. Mensen zagen een weerspiegeling van hun eigen tijd in dit schilderij.' De trend om een verborgen verzet in kunst te verwerken, kwam echter het meest tot uiting in prenten. 'Pieter Bruegel de Oude ontwierp talrijke spotprenten. Hij bracht zijn maatschappijkritiek bijvoorbeeld naar voren in de prent *De grote vissen eten de kleine*. Daarmee laat hij zien dat de rijken de armen onderdrukken.'

In de 16de eeuw waren mensen nog goed in staat de kritiek te herkennen in een schilderij. Later ging de betekenis van verborgen commentaar steeds meer verloren. 'Een schilderij als *Kindermoord van Bethlehem* hing wel aan de muur, maar mensen stonden zich aan het nare beeld van de dode kinderen. Zij lieten de kinderlijkjes overschilderen en maakten er zakken graan van. Het schilderij stelde ineens een plundering in een lieflijk sneeuwtafereel voor, waardoor de voorstelling weer acceptabel werd. Vierhonderd jaar later hebben kunsthistorici die verloren betekenis toch weer boven water gehaald.'

Bonnefantenmuseum Maastricht.
Avenue Ceramique 250
6221 KX Maastricht
+31 (0)43 329 01 90
www.bonnefanten.nl

Geopend op dinsdag t/m zondag van 11.00-17.00 uur. De tentoonstelling *Brueghel en tijdgenoten, kunst als verborgen verzet?* is te zien van 29 november 2020 t/m 31 maart 2021. Aan de hand van het werk van Pieter Brueghel II en zijn voorgangers, tijdgenoten en navolgers laat het Bonnefantenmuseum de betekenissen in de schilderijen zien.

